

П

ПАТЕРНАЛІЗМ (від лат. *pater* – батько) – соц. організація, включаючи д-ву, що відбиває традиційні принципи взаємодії за зразком архаїчної сім'ї. Цим же терміном визначають і сукупність поглядів, включаючи й теоретично обґрунтовані, що обстоюють необхідність або перевагу цього типу соц. та держ.-прав. організації буття спільнот. Різноманітність уявлень про таку організацію є обумовленою відповідною різноманітністю культ. розвитку етносів у процесі їх формування, де диференціація нормат. систем (від синкретичних міфологічно-реліг. до специф. етичних і прав.) залежала від умов існування тих чи ін. спільностей. Домінування вітальних чинників, що спираються на перевагу жорсткої сили у структуруванні сусп. ієрархії, завдяки своїй очевидності та простоті робить природ. традицію, що набуває такої ж природ. легітимації. Ускладнення способів і форм взаємодії у філософії права сформульовано *Аристотелем* як розвиток «спілкування» (комунікації) від сім'ї через їх об'єднання в поселення, а потім поселень – у д-ву. Остання форма спілкування є найвищ. – «політичною» (заг.), то є «поліс», зорганізований у різний спосіб, але це стосується гр-н – вільних людей, які мали право і водночас обов'язок приймати рішення, що стосу-

валися всього загалу. Патерналістські, тобто «батьківсько-турботливі», відношення залишаються втіленням залежності, породженої нерівністю: або природ. (віковою), або соц. (різні форми і ступені рабства), або обумовленою соціокульт. чинниками (гендерний аспект тощо).

Їх унормування набувало прав. статусу залежно від можливостей та особливостей втілення політ. волі та залежності останньої від традиції. Філософське обґрунтування такого унормування супроводжує історію прав. думки з «осьового часу» 8–2 ст. до н. е. (К. Ясперс) до сьогодення як постійне відновлення природ. прагнення головування «старшого» та його піклування про інших, які вважаються залежними від нього. Поєднання цих інтенцій у факті володарювання відбивається у свідомості з погляду на ступінь її раціоналізації як синкретично-міфологічне, морал.-етичне, реліг.-світоглядне чи суто законод.-прав. встановлення. Невід'ємною їх якістю є обов'язкова редукція взаємозв'язків і взаємодії до суб'єкт-об'єктного відношення, де суб'єкт завжди/переважно активний, а об'єкт завжди/переважно пасивний, що відбиває ще одне значення поняття П. – виховне. Звідси й особливості соціалізації особистості у процесі освіти та виховання, притаманні д-вам патерналістського типу і відповідне прав. втілення: односпрямована комунікат. активність має на увазі екзистенціальну реакцію на будь-які законотворчі дії фактичного суверена у вигляді поєднання покори та вдячності, принаймні зовнішньо. Навіть найслабкіші вияви критичної аналітики,

включаючи й ту, що має за мету вдосконалення таких дій, є неприпустимими, оскільки ставлять під сумнів уявну бездоганність прийняття рішень носіями цих повноважень, що посилюється такою смисловою конотацією П., як справедливість. Гол. аргументом використання сили влади в таких випадках є мета запобігання шкоди, що її може заподіяти людина сама собі через нерозуміння свого ж блага, що є причиною необхідності її захисту (звичаєво, релігійно або законодавчо встановлене обмеження дій). Такий юридично оформлений спосіб взаємодії влади і нас. визначається як «державний» або «правовий» П., хоча це стосується в основному політол. літератури, де відзначається й позит. бік такого способу організації та регуляції буття спільнот: турбота про благополуччя й добробут, оскільки життєві ресурси також знаходяться в розпорядженні вказаних типів д-ви.

Конкретизацію цих типів надає історія д-ви і права, і до них можна віднести фактично всі форми держ. устрою аж до виникнення прав. д-в у Новий час. Культурно-історично образ повелителя-пастуха, який боронив народ-паству і був носієм найвищ. уявних чеснот, послуговував за зразок для нас, що розраховували не тільки на держ. підтримку, а й на облаштування свого життя в цілому. Звідси впливає не тільки фактичність підкорення силі, а й добровільність такого підкорення. Приклади філос. обґрунтування П. д-ви надала думка Стародавнього Сходу, серед яких найбільш яскравим і найбільш впливовим і до сьогодні залишається конфуціанство. Погляди *Конфуція* (6–5 ст. до н. е.) на д-ву впливали з настанови

морал. характеру традиціоналістського типу, і тому вчення видатного мислителя природно було патерналістським. Ключовим поняттям цього вчення є поняття «сім'я», де кожен «старший» мав перевагу перед кожним «молодшим», але в соц. ієрархії «старший» був «благородною людиною», благородство і зверхність якої визначалися не тільки, а часто і не стільки походженням, скільки особистими якостями: рівнем освіти та морал. чеснотами. Останнє свідчить уже про певний рівень раціоналізації процесу держ. управління, доказом чого була й конкурсна система обіймання посад. Йдеться про реальний відбір реально кращих людей, які мали виконувати загальнозначущі, тобто держ. функції. «Благородною людиною» ставала та людина, яка в інтелект. змаганнях (що мали назву держ. іспитів) повинна була довести свою перевагу над іншим. Утім цього було недостатньо, щоб одержати держ. посаду, оскільки враховувалися також і морал. якості кандидата, серед яких, крім «відданості правителю» (імператору – «богу неба»), надзвичайно важливими вважалися «повага до старших», «турбота про батьків» і «любов до людей».

Початок подолання П. пов'язується з процесами раціоналізації (гносеол. або епістемол. аспект) та індивідуалізації (онтолог. та соціол. аспекти) людського буття в зах. античності (Греція, Рим), де становленню права належить провідна роль: егалітарні ідеї, що спираліся на споглядання та висновки вже філос. гатунку (особливо кініки та стоїки), втілювалися в соц. проекти, що отримали заг. назву демокр. К. Поппер вважав це початком неперевершеного за значенням револ. руху, що продовжу-

ється й до сьогодні, означивши його, спираючись на термінологію А. Бергсона, як перехід від «закритого суспільства» до «відкритого суспільства», коли у другому долаються природно-тваринні (у людських спільнотах патріархальні і в цілому патерналістські) принципи організації спільного життя першого. Символічним і всесвітньо відомим початком цього руху є перша в історії людства демократія в Афінах часів Перикла, промова якого у викладенні Фукідида засвідчила факт існування сусп-ва рівноправних гр-н, що самоврядуються (за всієї певної умовності з причин існування рабства в ті часи).

Переважання егалітарних ідей «відкритого суспільства», які було покладено в основу ідеї «правової держави», є гол. культ.-істор. візитівкою Заходу на відміну від культ. ареалу Сходу, де П. продовжує відігравати системостворюючу роль у соц. і держ.-прав. житті. Філософ.-прав. символом, що має надзвичайне культ.-істор., політ., а також наук. значення, є видатне дослідження Дж. Локка «Два трактати про врядування» (1689), де обґрунтування П. його сучасником Р. Філмером піддано нищівній критиці і де обґрунтовано держ.-прав. ідеї, які і до сьогодні залишаються основою конституціоналізму. У правознавстві це т. зв. «троїста формула» прав людини (право на життя, свободу і прив. власність), у державознавстві – розподіл владних функцій на окр. «гілки» з обов'язковим контролем одна одної (законад. та викон. з виокремленням їх міжнар. аспектів у федерат.). Подальший антипатерналістський розвиток у філософ.-прав. думці пов'язаний із набуттям індивідом особливої значущості

через фундаменталізацію і розвиток цього поняття. Ш. Л. Монтеск'є теорію розподілу влади на три гілки (законад., викон. і суд.) сам називає «формулою свободи», маючи на увазі кожного індивіда, І. Кант обґрунтовує ідею «автономного індивіда» як основу праворозуміння. Ця фундаментальність підкреслює актуальність і дієвість цих ідей і в сучасному світі, а також постійний опір їх втіленню патерналістської свідомості, яка мімікрує та набуває різних форм втілення, включаючи такі жахливі вияви, як тоталітаризм. Ці вияви в держ.-прав. житті є переважно втіленням схід. принципу єдності (неподільності) влади і власності (Л. Васильєв), що в політ. термінології знаходить відбиття в різних означеннях патерналістських по суті авторитарних режимів з відповідно різним ступенем жорсткості поводження влади з нас. Утім завжди залишається такий показник патерналістичної д-ви, як бідність нас., що створюються значною мірою штучно, оскільки так збільшуються маніпулятивні можливості влади. Останнє є тим, що принципово відрізняє д-ву патерналістичну від д-ви соц. (прав. і соц.), оскільки йдеться не тільки про неврахування, а й про ігнорування думки пересічного гр-на («кожного індивіда» в класичній філософії права Нового часу, «кожного громадянина» в термінології сучасного конституціоналізму). Д-ва прав. (прав. і соц.) є залежною від цієї думки і контролюється громадян. сусп-вом, у д-ві патерналістичній гр-н залежить від д-ви, а точніше від «милості» можновладців.

Такий спротив архаїчної свідомості посилюється соц.-екон. перевагою та

корисливими мотивами реальних розпорядників і матер., і силових ресурсів сусп-ва, включаючи силу влади, її законод. оформлення. О. Гьоффе, розглядаючи авторитаризм як один із варіантів вияву П., говорить про «законодавчий П.» д-ви-опікуна, що сьогодні є доволі поширеним явищем. А. Вайшвіла говорить про складність урівноваження прав і обов'язків у прав. і соц. д-ві, дисбаланс яких призводить до спотворення відносин у вигляді неправомірних, хоча й, можливо, законодавчо закріплених, способів обмеження можливостей гр-н, з одного боку, і надання привілеїв можновладцям – з другого. Р. Познер, аналізуючи суд. практику в США як проблему юриспруденції (філософії права), фактично говорить про те саме, тільки без використання поняття «правова і соціальна держава». Дж. Дворкін у ґрунтовному філос.-прав. аналізі П. як ступеня обмеження свободи вибору індивіда в закон. спосіб звертає увагу на небезпечність обмеження свободи волі, що підкреслювали і Дж. С. Мілль, і І. Берлін, і кінець-кінцем у своїх міркуваннях доходить суто локківського висновку: закон повинен розширювати, а не звужувати свободу, а аксіол. аспект проблеми розуміти як право вибору кожного, якщо питання життєвих цінностей стосується безпосередньо самої людини.

Труднощі подолання патерналістичної складової взаємовідносин, включаючи й держ.-прав. рівень, є пов'язаними з її природністю та вкоріненістю в буття, «перетіканням» онтолог. і партикулярно-культ. у соціол. й універсально-культ., що відбувається і на індивід.-психол. рівні. Із сучасних

форм мімікрії П. виокремлюється «вотчинна держава» (Р. Пайпс) – неподільність права суверенітету і права власності, тобто політично влада здійснюється на кшталт стародавньої родини, де головує *pater familias*, а культурно-історично знову йдеться про «владу-власність» (неподільність влади і власності як характеристики культур Сходу). Визначальним тут є те, що йдеться не про порушення прав, а взагалі про їх відсутність: безумовна покора є гол. умовою не тільки якогось успіху, а й виживання. У філос.-прав., соціол. та політ. аспектах знову йдеться про нівелювання індивід. прав. суб'єктності та відсутність розмежування д-ви і сусп-ва, а також про відсутність закон. обмеження влади та особистої свободи. Екон. наслідками знову є злиденність переважаючої більшості нас. незалежно від наявності/ненаявності ресурсів, що їх має країна, та домінуванням гедоністичних прагнень панівних верств, що задовольняються, як правило, за її межами, оскільки колоніальний характер взаємовідносин усередині своєї ж країни надає їй відповідні результати матер. гатунку. Культурологічною характеристикою держ. ладу, що складається в умовах домінування патерналістичних настановлень, може бути поняття «негатив-патерналізм», де крім них самих указується й на якість наслідків їх втілення в соц. організацію та її регулятивну сферу.

Лит.: Локк Дж. Два трактати про врядування. К., 2001; Міл Дж. С. Про свободу: есе. К., 2001; Гьофе О. Справедливість і субсидіарність. К., 2004; Дворкін Дж. Патерналізм. В кн.: Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена. К., 2007; Філософія права / за ред. О. Данильяна. Х.,

2009; Литвинов О. М. «Негатив-патерналізм» як характеристика державного ладу України: спроба культурологічно-правової діагностики // Проблеми філософії права, 2010–2011, т. VIII–IX.

О. М. Литвинов.

ПЕРЕЛЬМАН Хаїм (Chaïm Perelman; 20 трав. 1912, Варшава, Польща – 22 січ. 1984, Брюссель, Бельгія) – бельг. філософ права і логік, засн. «нової риторики» – сучасної теорії аргументації.

У 1925 П. вступив до бакалавріату Вільного ун-ту Брюсселя (Université Libre de Bruxelles, ULB), з яким він буде пов'язаний протягом усієї його кар'єри. Захистив докт. дис. в галузі права в 1934, а після завершення дис. про філософію математики Г. Фреге в 1938 отримав другий докт. ступінь. Особливо багато уваги П. приділяв поняттю справедливості і формам дискурсивного мислення, відмінним від дедукт. У 1938 П. був затверджений викладачем на ф-ті філософії і літератури.

Під час нім. окупації як єврея його було вигнано нацистами з ULB у 1940, перебував під вартою до 1942. Після виходу з в'язниці перейшов на нелегальне становище. Восени 1942 П. брав участь зі своєю дружиною Фелою в організації Комітету єврейс. оборони (Comité de défense des Juifs, CDJ) у Брюсселі. П. займався переховуванням дорослих євреїв і поширенням підпільних газет. Фела Перельман брала участь у діяльності молодіжної секції CDJ, яка врятувала більш як 3000 єврейс. дітей. В Ізраїлі на честь подружжя Перельманів було посаджено 10 дерев у меморіальному гаю кібуца Неве-Ілан неподалік Єрусалиму.

Після звільнення Бельгії у 1944, П. став професором логіки і метафізики в ULB, в якому пропрацював до виходу на пенсію в 1978.

У співавторстві з Л. Ольбрехтс-Титекою (Lucie Olbrechts-Tyteca) в 1958 він видав «Трактат про аргументацію: нова риторика», який приніс йому світ. популярність.

У 1962 П. запрошений Г. Джонстоном (Henry W. Johnstone) і Р. Олівером (Robert Oliver) в Ун-т штату Пенсильванія на один семестр як почесний професор. У наст. два десятиліття П. продовжував публікувати свої праці, які розвивали ідеї «Нової риторики» у філос. часописах Франції, Бельгії та США.

П. у 1960-ті рр. був також деканом ф-ту філософії і літератури та директором Педагогічної школи Вільного ун-ту. Він зробив значний внесок у дослідження логіки і філософії права як директор Нац. центру наук. досліджень у галузі логіки (National Center for Research in Logic) у Вільному ун-ті Брюсселя, а також як ген. секретар Міжнар. федерації філос. товариств, президент Бельг. товариства філософії і Бельг. товариства логіки і філософії науки. Він був обраний почесним д-ром Ун-ту Флоренції, Єврейс. ун-ту в Єрусалимі.

У 1973 був одним із підписантів Другого гуманіст. маніфесту, в якому викладена сучасна ідеологія прав людини.

У груд. 1983 парламент Бельгії нагородив П. титулом барона за його наук. і громадян. заслуги.

Перші роботи П. проводилися під егідою логіч. позитивізму. У 1944 він закінчив дослідження «Про справедливість» (De la justice), в якому, керуючись ідеєю Г. Фреге про відмінність між зна-